

Názvy rostliny bramboru obecného (*Solanum tuberosum*)

Der Beitrag skizziert die Charakteristik und die historische Herkunft der Kartoffel, die sprachliche Entwicklung der Einzelnamen vom Altschechischen bis in die Gegenwart, klärt die etymologische Deutung der tschechischen Namen, ihre Dialekt- und Volksformen und beschreibt die Verwendungsweise der Kartoffel in der altböhmischen und Volksküche.

This paper discusses characteristics and historic origins of the potato and the verbal development of its names from Medieval Czech up to present times. Etymological interpretations of the Czech names and its dialectal forms are being described as well as its usage in the bohemian cuisine.

Již odpradávná tvoří zelenina jednu ze základních složek lidské potravy. Užitkové rostliny provázely člověka po celý jeho život (Jirásek 1958: 7). Zemědělské plodiny lidé pěstovali především jako zdroj výživných látek. Pěstování zeleniny v pravém slova smyslu se věnovali až později. Zemědělství pravděpodobně nevzniklo v Evropě, ale dostalo se k nám s příchodem zemědělců ze Střední Asie a Iráku (srov. Troníčková 1985: 12). Je doloženo, že na naše území proudily vlny různých obyvatel. Za nejstarší zemědělce, kteří k nám přišli začátkem mladší doby kamenné, jsou považováni příslušníci etnik z jihovýchodu. V období pozdní doby kamenné sem přicházeli zřejmě i první Indoevropané. Sídliili zde Keltové a po určitou dobu také Germáni. Dle archeologických nálezů přišly v 6. stol. n. l. do Čech slovanské kmeny. Všechna tato etnika zanechala na našem území svou stopu v místních názvech, ale i v zemědělství, potravinách nebo dobytku,

který chovali (srov. Beranová 2012: 45–46). Objevení Ameriky a další zámořské cesty do Indie a Afriky výrazně napomohly k šíření cizokrajných rostlin. Do Evropy se dostaly brambory. Staly se jednou z nejdůležitějších hospodářských plodin světa a zároveň také velice zajímavým lingvistickým materiálem, zejména v oblasti etymologie a dialektologie.

Brambor obecný, brambor hlíznatý nebo také lilek brambor (*Solanum tuberosum*) je víceletá hlíznatá rostlina z čeledi lilkovitých, která se pěstuje pro jedlé škrobnaté hlízy (srov. Bulisová 2010: 162). Z pohledu světového hospodářství patří mezi čtyři nejvýznamnější plodiny a její význam stále roste, a to především v zemích s nižší životní úrovní. V historii byly brambory vedle obilovin přehlíženy, někdy i zavrhovány, nicméně později se staly nepostradatelnou složkou jak zemědělské a průmyslové výroby, tak mnohostranné stravy lidí. Výživná hodnota brambor je především ve vysokém obsahu škrobu, který představuje bohatý zdroj energie, ale také v množství bílkovin, vitamínů a minerálních látek. Dnes jsou brambory považovány za základní potravinu a surovinu, která má zejména v gastronomii obrovský potenciál (srov. Kawollek 2012: 594).

Původní vlastní brambor je Jižní Amerika. Prvními objeviteli byly původně mongoloidní kmeny, které pronikaly z Asie přes Aljašku do Jižní Ameriky – pozdější Indiáni. Ti se naučili brambory pěstovat, upravovat i konzervovat. Sušené bramborové hlízy se staly významným směnným zbožím, dokonce i platidlem (srov. Skornjakov 1988: 124).

Na počátku 16. století objevili brambory Evropané. Poprvé byla tato plodina přivezena do Evropy mezi léty 1565–1570. Přes španělskou Sevillu pronikla dále do jižní a střední Evropy. V 80. letech 16. století se dostala do Irska a Anglie, odkud se šířila dále po severní Evropě a do Severní Ameriky, kde byla do té doby neznámá. Byla považována za botanickou zvláštnost, můžeme říci kuriozitu, pěstovanou v aristokratických, panovnických a botanických zahradách k přípravě vybraných pokrmů, jako pochoutka (srov. Kutnar 1963: 14; Strnadová 2010: 110).

Na počátku 17. století plodina pronikla z Itálie přes Alpy až do Německa, kde ji podle italského tartufo (lanýž) začali nazývat Tartuffel, odtud později dnešní podoba německého Kartoffel. Během třicetileté války docházelo k šíření brambor zejména prostřednictvím františkánů, kteří se věnovali jejich pěstování v klášterních zahradách a obdarovávali jimi především šlechtice. Takto se údajně plodina dostala i k nám (srov. Jirásek 1958: 143–148). Dle českého historika Františka Kutnara můžeme však s jistotou říci, že se u nás neobjevovaly brambory ani jako vzácné zahradní rostliny před počátkem 17. století (srov. Kutnar 1963: 18–19).

Celé 17. století zůstaly brambory vzácnou plodinou pěstovanou v klášterních a šlechtických zahradách. K rozvoji bramborové kultury došlo až po sedmileté válce a

dobách hladomoru v letech 1771–1772, kdy údajně Braniborsko zaslalo do Čech velké zásoby bramborové sadby (srov. Strnadová 2010: 111).

Ani na počátku 18. století se nejednalo o běžně dostupnou surovinu v měšťanských kuchyních. Za běžnou součást potravy můžeme považovat brambory až od 2. poloviny 18. století. V 1. polovině 19. století se ustálily jako zemědělská plodina. Přibližně v této době zdomácněly i v Rusku (srov. Strnadová 2010: 111; Skornjakov 1988: 126).

Stav názvu ve staré češtině a češtině 19. století

České slovo brambor, jak ho známe dnes, seobjevuje v písemných památkách od roku 1788 (srov. Korandová 1962: 181–192). Nalezneme jej např. v *Deutsch-böhmisches Nationallexikonu* Karla Ignáce Tháma (srov. Thám 1814: II, 323). *Malý staročeský slovník* uvádí pouze adjektivum ›bramburský‹ s významem ›braniborský‹ – odtud později název brambor také vznikl. Má se za to, že se k nám dostal právě z Branibor (srov. Bělič / Kamiš / Kučera 1978: 25). Takto vykládá původ slova též Josef Jungmann ve svém *Slovníku česko-německém*. Výrazem brambor však Jungmann i další obrozenečtí autoři označovali především ›topinambur‹ (*Helianthus tuberosus*). Pro označení bramboru, jak jej chápeme dnes, se používal spíše výraz ›zemní jablko‹. Jungmann uvádí ve svém slovníku též hesla ›zemák‹, ›zemče‹, ›zemně‹, ›zemčák‹, ›zemňák‹ a ›kobzole‹ (femininní tvar) jako moravský dialektismus pro brambor (srov. Jungmann 1835–1839: I–V, 92, 170, 648–650).

Ve slovníku Františka Štěpána Kotta se objevuje slovo brambor pod heslem ›zemák‹, ale také pod heslem ›bamboch‹, ›bambol‹, ›bamboľ‹ či ›bobál‹, který použil ve svém *Rostlináři* již Jan Svatopluk Presl (srov. Kott 1878–1896: I–V, 76, 444, 940, 10).

I přes veškerou snahu Jungmanna a dalších obrozenců, kteří usilovali o prosazení českých výrazů jako ›zemáky‹, ›zemčata‹, ›zemská jablka‹, ›kobzole‹ a jiné, se však od 40. let 19. století začal prosazovat zejména název ›brambor‹ (srov. Novotný 2005).

Prozatím nejstarší zjištěná podoba názvu pro brambory ›zemská jablka‹ pochází z české instrukce města Brtnice z roku 1667 (srov. Kutnar 1963: 20). Tento název se hojně objevoval především v beletristických dílech na konci 19. století. Na přelomu 18. a 19. století se používaly též názvy ›podzemská jablka‹ či ›zemní jablka‹ (srov. Korandová 1962: 181–192). Česká buditelka, spisovatelka a autorka kuchařek Magdalena Dobromila Rettigová užívá ve svých kuchařských spisech pro označení brambor jména ›zemčata‹ či ›zemčátka‹ (srov. Rettigová 1986: 57, 195, 235).

K nejstarším názvům brambor patří také výraz »erteple«. Objevuje se přibližně ve stejném historickém období jako »zemská jablka«. Již od počátku se však název potýká s nálepkou nečeského, nesprávného výrazu, uváděn často v závorkách, snad jen k doplnění českého názvu (srov. Rettigová 1986: 57, 195, 235). Jako příklad uvádíme záznam. z *Knižky kuchařské* Václava Pacovského – »zemčata nebo zemská jablka (erteple)« (Pacovský 1811: 57, 117, 218, 369).

Stav názvu v nové češtině

Jak uvádí česká jazykovědkyně Marie Korandová, můžeme dnes hovořit o třech hlavních skupinách pro název brambor. Činíme tak na základě tří nejfrekventovanějších podob názvu v dnešní češtině a také s ohledem na starší zprávy. První skupina obsahuje přímo jméno »brambor« a jeho hláskové varianty či příbuzné názvy, jako např. »branbor«, »bandor«, »bandur«, »bambol« či »bobál«. Tyto názvy jsou užívány především v oblasti Čech. Ve střední části Čech, jihočeském a severočeském nářečí, ale také v okolí města Jihlavy a severozápadní části Znojemska se objevuje femininní tvar jména brambora. V ostatních částech Čech a v jihozápadní části Moravy se setkáme především s maskulinním tvarem brambor, který je dle etymologie tvarem prvotním. V oblasti Žďáru nad Sázavou a v části Doudlebska narazíme i na neutrální tvar bramboro. S bandorem se setkáme v Podještědí, na Kladsku a Náchodsku, s bandorou na Novopacku. Ojedinele se objevuje na Písecku také branbor či branibor a na Prachaticku brantbor. Druhou skupinu tvoří jména jako »zemák«, »zemský jabko«, »jablůško« apod. Tato jména jsou charakteristická pro oblast moravskou. Na území od Českomoravské vrchoviny až na střední Moravu, zejména v oblasti Hané se běžně používá sousloví zemské jabko či zemský jabko nebo též tvar s vypuštěným adjektivem jabko. Pro Valašsko, Holešovsko, Kroměřížsko a území východně od Prostějovska je charakteristická podoba zemák a zemňák. Do třetí skupiny spadají názvy přejaté jako »kobzole«, »erteple« či »grumbíry« – typické pro okrajová nářečí (srov. Korandová 1962: 181–192).

V novodobých slovnících se kromě hesla brambor, které popisují jako »bylinu se zpeřenými listy pěstovanou pro jedlé hlízy« (*Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*)¹ nebo jako »rostlinu, jejíž hlízy slouží jako základní potravina, krmivo či

1 Černá, A. et al. (2008–2021): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR*, <https://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=brambor> (poslední přístup: 05.03.2021). Dále jen SSČ.

surovina« (SSČ; *Slovník spisovného jazyka českého*),² objevují i jiné výrazy, jako např. ›bandur«, ›zemák« (jako oblastní či nářeční podoba jména brambor) či ›erteple« (femininní tvar) – všechny slovníky tvrdí, že se jedná o zastaralý, oblastní či lidový název pro brambor (srov. *Akademický slovník cizích slov*; *Akademický slovník současné češtiny*; *Příruční slovník jazyka českého*; SSČ; SSJČ).³

Etymologie názvu

Jak bylo zmíněno výše, můžeme názvy brambor rozdělit do tří základních skupin. Nejprve se tedy budeme věnovat etymologickému rozboru slova ›brambor«, jeho hláskovým variantám, příbuzným či odvozeným výrazům. Autoři českých etymologických slovníků Jiří Rejzek, Josef Holub, Stanislav Lyer, František Kopečný a později i Václav Machek zastávají názor, že slovo ›brambor« souvisí se jménem ›Branibor«. Předpokládá se, že brambory se k nám dostaly z Branibor, označují se jako ›plodina z Branibor«. Vycházíme z toho, že staročeské ›Bramburk« a lužické ›Brambor« znamená ›Branibor«, staročeské ›bramburský« znamená ›braniborský« (srov. Holub / Kopečný 1952: 75; Machek 1968: 63–64; Rejzek 2001: 88–89). Dle českého jazykovědce Antonína Frinty se k nám plodina dostala prostřednictvím pruských vojáků označovaných Lužickými Srby jako ›Brambor« během války o bavorské dědictví takzvané bramborové války) probíhající mezi lety 1778–1779 (srov. Frinta 1956: 259). Toto tvrzení nám dokládají i analogicky tvořené názvy jako české nářeční ›branibor« a ›brantbor/brantbora«, rumunské nářeční ›brandraburca«, maďarské ›burgonya«, slovenské nářeční

-
- 2 Černá, A. et al. (2008–2021): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR*, <https://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=brambor> (poslední přístup: 05.03.2021). Havránek, B. et al. (2011): *Slovník spisovného jazyka českého. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR*, <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=brambor&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no> (poslední přístup: 26.03.2021). Dále jen SSJČ.
 - 3 Petráčková, V. et al. (2008–2021): *Akademický slovník cizích slov. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR*, <https://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=erteple> (poslední přístup: 23.03.2021). Dále jen ASCS. Beková, E. et al. (2012–2021): *Akademický slovník současné češtiny. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR*, <https://www.slovníkcestiny.cz/heslo/bandur/0/1275> (poslední přístup: 26.02.2021). Dále jen ASSČ. Hujer, O. et al. (2007–2008): *Příruční slovník jazyka českého. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR*, https://psjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledaj&heslo=erteple&where=hesla&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=zem%C3%A1k&ps_startfrom=0&ps_numcards=73&numchange=no¬_initial=1 (poslední přístup: 24.03.2021). Dále jen PSJČ. Černá, A. et al. (2008–2021): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR*, <https://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=zem%C3%A1k> (poslední přístup: 05.03.2021). Havránek, B. et al. (2011): *Slovník spisovného jazyka českého. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR*, <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=zem%C3%A1k&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no> (poslední přístup: 26.03.2021).

›švábka‹ (plodina ze Švábska). K této etymologii se později přiklání i Machek. Jeho původní výklad vycházel ze slova ›bambol‹, novočesky ›bambule‹, tedy něco kulatého, srovnáno s lotyšským ›bimbalis‹ či ›bumbulis‹ a českým ›boubel‹. Výchozím pro něj bylo zřejmě také starší slovenské ›bobál‹ (srov. Machek 1957: 40) nebo české nářeční ›bobále‹ (srov. Bartoš 1906: 20). Už v Preslově *Rostlináři* nalezneme slovo ›bambol‹ pro označení brambor. Spíše ale slovo ›bambol‹ vzniklo z brambor, neboť první *r* zaniklo disimilací a druhé *r* poté přešlo v *l* (srov. Machek 1968: 63–64; Valčáková 1979: 164). Touto tezí je vyvrácena původní Machkova teorie, která zní doslova takto: »*l* bylo anticipováno do první slabiky a zároveň disimilováno v *r*, pak i koncové *l* zas asimilováno k tomuto *r*: bambol > *blambol > *brambol > brambor« (Machek 1954: 206).

Substantiva ›zemák‹, ›zemče‹, ›zemsky‹, ›jabko‹, ›jablůško‹ apod. pochází z německého ›Erdapfel‹. Výchozím pro všechna tato označení bylo sousloví ›zemské jablko‹ či ›zemní jablko‹, které je doslovným překladem německého ›Erdapfel‹ (srov. Holub / Kopečný 1952: 75; Korandová 1962: 181–192; Holub / Lyr 1978: 99; Valčáková 1979: 165; Rejzek 2001: 88–89), podobně i francouzské ›pommes de terre‹ (srov. Holub / Kopečný 1952: 435; Holub – Lyr 1978: 75). Sousloví se různými způsoby zjednodušovalo a zkracovalo, vypouštěla se např. adjektiva – tak vznikla slova jako ›jabko‹, ›jablůško‹. Tato jména se však pro svou nejednoznačnost a nepřesnost neujala a nikdy nepronikla do spisovného jazyka, zůstala pouze nářečními podobami. Při vytváření nových slov docházelo také k substantivizaci – např. ›zemsky‹, nebo se vytvářela nová jednoslovná jména odvozená od základu daného adjektiva – např. ›zemák‹, ›zemče‹ apod. (srov. Korandová 1962: 181–192). Z německého ›Erdapfel‹ pak vznikly další jen málo pozměněné nářeční podoby slova jako např. ›Erteple‹, ›arteple‹, ›herteple‹ apod. (srov. Holub / Lyr 1978: 99; Valčáková 1979: 165; Rejzek 2001: 88–89).

Jména jako ›krumpír‹, ›krompír‹, ›grumbír‹, ›krumpel‹ apod. pochází z německého ›Grundbirne‹ (zemní hruška) či ›Grundapfel‹ (zemní jablko) (srov. Machek 1954: 206–207; Korandová 1962: 181–192; Machek 1968: 63; Valčáková 1979: 166; Rejzek 2001: 89). Podobná jména nalezneme např. v maďarštině ›krumpér‹ či ›krumpli‹, slovinštině ›krompír‹, v bulharštině ›krompír‹ apod. (srov. Korandová 1962: 181–192).

Nářeční výrazy jako ›kartofel‹ či ›kantofel‹ mají svůj původ v německém ›Kartoffel‹ (srov. Holub / Kopečný 1952: 75; Machek 1968: 63), které pochází z italského ›Tartapholi‹, ›Tartatouphli‹ čili lanýž (tartufo) (Valčáková 1979: 166). Pro svou podobnost s lanýží se totiž brambory v Itálii označovaly jako ›tartufo‹ či ›tartufolo‹, švýcarsky ›cartoufle‹. V 16. století se dostalo jméno i do němčiny jako odborný název ›Tartuffel‹, od 18. století známe dnešní podobu slova ›Kartoffel‹, ruské ›kartofel‹, polské ›tartofl‹, ›tartofel‹ či ›kartofel‹ (srov. Korandová 1962: 181–192).

Lašská nářeční podoba ›kobzol‹ či ›kobzal‹ je dle Machkovy teorie odvozena z ukrajinského ›gordzola‹, které se k nám dostalo přes horské pastevece ukrajinského původu a uchytlo u valašských pastevců (srov. Machek 1954: 207; Machek 1968: 265). Je možné, že název má spojitost i s polským ›kamizelki‹ (brambory), původ je však nejasný (srov. Karłowicz 1902: II, 285).

Nářeční a lidové podoby názvu

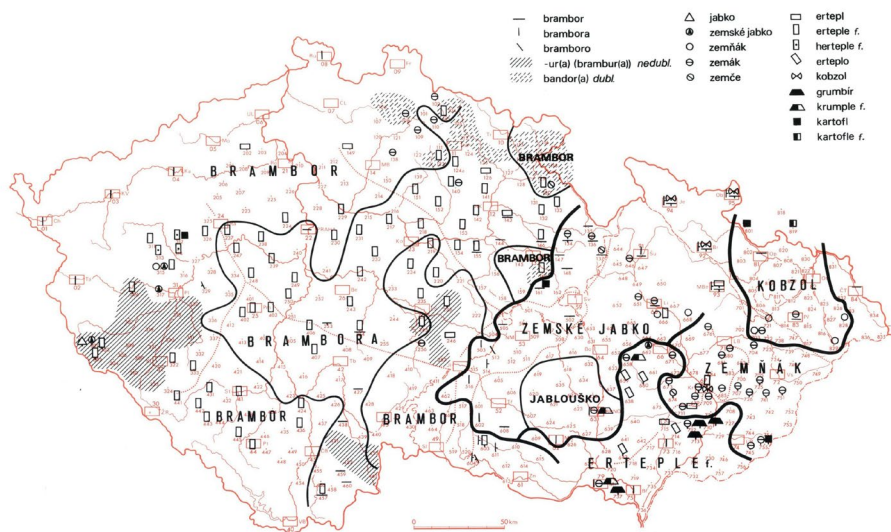
Existuje skutečně pestrá paleta názvů a nářečních podob slova brambor. V nich se odráží složitá cesta, kterou tato důležitá rostlina podnikla, ale také vzájemné vztahy mezi jednotlivými evropskými zeměmi. Právě na základě evropských názvů vznikaly různé podoby slova u nás. Skutečnost, že brambory v českých zemích zdomácněly a začaly se intenzivně pěstovat ke konci 18. století, v době, kdy byla česká nářečí stále ještě výrazně rozrůzněna, napomohla velké rozmanitosti nářečních podob jména.

Dle původu nářečních podob slova rozdělíme opět do tří skupin. Nejprve se budeme zabývat názvy českého původu – ›brambor‹ – a jeho variantami.

Slova ›brambor‹ a ›brambora‹ jsou nejrozšířenějšími označeními pro brambory vůbec. Vyskytují se nejen v celých Čechách, ale zasahují i část Moravy. Ve střední části Čech, jihočeském a severočeském nářečí se objevuje femininní tvar jména ›brambora‹. V ostatních částech Čech a v jihozápadní části Moravy se setkáme především s maskulinním tvarem ›brambor‹, který je dle etymologie tvarem prvotním. V oblasti Žďáru nad Sázavou narazíme i na neutrální tvar ›bramboro‹. Hláskové obměny slova – ›brambur‹ a ›brambura‹ – se užívají zejména v západočeských dialektech (srov. Český jazykový atlas, 3: 268).⁴ S ›bandorem‹ se setkáme v Podještědí, na Kladsku a Náchodsku. Česká varianta ›bandor‹ či ›bandur‹ se objevuje i na východě Slovenska (srov. Vážný 1924: 73–77).

Nyní se budeme věnovat názvům, které spadají do druhé skupiny – překlady německého výrazu a jejich odvozeniny (›zemské jablko‹, ›zemák‹ apod.), které jsou charakteristické pro oblast moravskou. Na území od Českomoravské vrchoviny až na střední Moravu, zejména v oblasti Hané, se běžně používá sousloví ›zemské jabko‹ či ›zemský jabko‹ nebo těž tvar s vypuštěným adjektivem ›jabko‹. V okolí města Tišnov se setkáme s výrazem ›jablouško‹ či ›jablůško‹. Ve východní části Brněnska se objevuje i ›jablíško‹. Na Žďársku se místy užívá tvar ›podzemsky jabko‹. Zpodstatněná

4 Balhar, J. et al. (2012–2014): *Český jazykový atlas. Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR*, https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/assets/opravene_mapy/03-0269_o.jpg (poslední přístup: 12.03.2021). Dále jen ČJA.

Obr. 1: Pro lepší orientaci přikládám nářeční mapku (ČJA, 3: 269).

podoba ›zemsky‹ byla zjištěna v oblasti severozápadně od města Prostějov, na Litovelsku (srov. ČJA, 3: 268). Zejména pro Valašsko je charakteristická podoba ›zemák‹ a ›zemňák‹ (srov. Svěrák 1957: 145). V okolí města Česká Třebová je doložen i ›zemko‹ či ›zemky‹ (srov. ČJA, 3: 268).

Poslední, třetí skupinu, tvoří názvy cizího původu, slova přejatá nebo též německé výpůjčky, jako jsou ›erteple‹, ›kartofle‹, ›krumple‹ apod. Femininní tvar ›erteple‹ se vyskytuje především v Čechách. Setkáme se s ním i v oblasti jižní Moravy. Na Vyškovsku se objevuje neutrální tvar ›erteplo‹ (srov. ČJA, 3: 268). V okolí Uherského Hradiště znají ›arteple‹, ›grumbír‹ či ›grumbíru‹ (srov. Bělič 1954: 68, 178). Pro slezská nářečí je charakteristický tvar ›kobzal‹, ›kobzol‹ či ›kartofle‹ (srov. Lamprecht 1963: 61; Bartoš 1906: 193; Korandová 1962: 181–192).

Brambory mají u nás i mnoho dalších lidových pojmenování, z nichž některá sepala Ida Rystonová ve své knize *Průvodce lidovými názvy rostlin*. Uvádí např. jména jako ›brambár‹, ›brambola‹, ›brambole‹, ›brambour‹, ›brambur‹, ›brambůr‹, ›brani-bor‹, ›brambor sladký‹, ›okurčata‹, ›zemák‹, ›zemče‹, ›zemčátka‹ (srov. Rystonová 2007: 64, 621). Také Václav Kosík se věnoval sběru lidových názvů rostlin, mezi nimi nasbíral i různá lidová pojmenování pro brambory, z nichž výše nezaznělo např. ›babče‹, ›santaburák‹, ›santák‹, ›zemník‹ či ›žampák‹ (srov. Kosík 1940: 819).

Využití bramboru obecného v kuchyni

První zmínky o využití brambor v české kuchyni pochází z roku 1712. V kuchařské knize Kateřiny Koniášové se dočteme, že brambory sloužily původně s chřestem a raky jen jako přídatek do paštik. Do konce 18. století se vyskytovaly v českých kuchyních jen zřídka. Údajně se v dřívějších dobách podávaly slazené cukrem a ochucené skořicí (srov. Jirásek 1958: 143–148). V 19. století se z nich stala běžně používaná surovina k přípravě nejrozličnějších pokrmů. Nejčastěji se servirovaly s uzeným masem, rybou či skopovým, ne však jako příloha, ale jako zeleninová obloha. Postupně se z nich stala běžně užívaná ingredience do dortů, cukroví, knedlí apod. (srov. Beranová 2001: 30).

Velice běžnou úpravou brambor bylo pečení – jednalo se o velmi snadnou a rychlou přípravu pokrmu. Brambory se pekly většinou doma v troubě, ale někdy také na poli v popelu. Podle způsobu přípravy dostaly brambory název ›pečáky‹ (srov. Valčáková 1979: 166–167). Setkáme se s různými hláskovými obměnami jména. Na Plzeňsku se jim říkalo ›pečány‹ či ›pečánky‹, na Dražansku a Zlínsku ›pečeňáky‹ (srov. Kott 1880: II, 518–519), na Valašsku ›zhořáky‹ (srov. Kott 1893: VII, 1139). Pečené bramborové kroužky v okolí Jevíčka a Tišnova se nazývaly ›pečinka‹ (srov. Kott 1896: 249; Bartoš 1906: 285). Známé jsou i tvary ›pečok‹ (srov. Kellner 1949: 266), ›opečky‹, ›pečenky‹ (srov. Kott 1893: VII, 1353) či ›rozpečky‹ (srov. Kott 1882: III, 160).

Častým pokrmem byly maštěné brambory ›maščoki‹. Brambory byly při přípravě tohoto pokrmu většinou rozmíchány, proto dostaly název ›myšoki‹, ›mišoki‹ (srov. Kellner 1949: 225), ›míšáky‹ (›pomíšané oškvarky s kobzolem‹) (srov. Kott 1896: 209) či ›rozmíchánky‹ (srov. Kott 1896: 341). Setkáme se i s názvem ›míchanky‹, který sloužil také jako označení pro bramborovou kaši (srov. Vykoukal 1892: 49). Ve Slezsku se pečeným bramborám se škvarky říkalo ›zajíc‹ (srov. Kott 1896: 495).

Nesmíme opomenout všeobecně známou bramborou polévku ›bramboračku‹ (srov. Vykoukal 1892: 49), na Doudlebsku ›bramborajda‹, u Litomyšle ›bandoračka‹, v okolí Domažlic ›bramburačka‹ (srov. *Slovník nářečí českého jazyka*),⁵ na Plzeňsku ›bandurová polívka‹ či ›bandurovka‹ (srov. Kott 1887: V, 941), u Kutné hory ›bramborovka‹ (srov. SNČJ), na Valašsku ›zemákovica‹ (srov. Bartoš 1906: 540) či ›zemňákovica‹ (srov. Kott 1893: VII, 1137), v okolí Zlína ›zemákovice‹ (srov. Kott 1887: V, 444), na Boskovicku ›japkovica‹ (srov. Svěrák 1941: 113), na Slovácku ›krumplovica‹ (srov.

5 Kloferová, S. et al. (2011–2015): *Slovník nářečí českého jazyka. Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR*, <https://snjc.ujc.cas.cz/entry/?id=7564%2C7564> (poslední přístup: 01.04.2019). Dále jen SNČJ.

Kott 1890: VI, 754). Polévka se vařila buď zasmažená se zeleninou a houbami, nebo nezasmažená – takzvaně skleněná ve smyslu průhledná (srov. Vykoukal 1892: 49).

Dodnes velice známou a oblíbenou je bramborová placka. Brambory smíchané se solí, pepřem, majoránkou, česnekem, moukou, mlékem a vejci nazýváme i dnes ›bramborák«. Na severu Čech a na Kladsku se jim říkalo ›bramborka« (srov. Kubín 1913: 166), v Podještědí ›bandorák« (srov. SNČJ). Na Litomyšlsku jsou známé pod jménem ›jabkanec«, ›jabkovák« (srov. Hodura 1904: 71), na Boskovicku ›japčák« (srov. Svěrák 1941: 113), ve východolašském nářečí ›stryk« (srov. Kellner 1949: 288), v Krkonoších ›pokruta«, ›pokroutka« (pravděpodobně ze staročeského ›pokruta« s významem ›koláč«, ›placka« či ›bochník«). Plackám mazaným máslem se říkalo též ›šupáky« (zřejmě odvozeno od ›šupat« čili ›hltat«) či ›kramfleky« – nejspíše pro svou podobnost s podpatky (z německého ›Krampel«, ›Strampfel«) (srov. Kubín 1913: 190). Bramborová placka s přidanou krupicí a petrželí, která se při pečení může připéci, je ›cmunda« nebo ›čmunda« (název odvozen od ›smouditi« čili ›opalovati na povrchu«) (srov. Valčáková 1979: 166–167).

Mezi další pokrmy z brambor patří např. ›brambory na loupačku«, na Vysočině známé jako ›brambory na šupavo« (opět zřejmě odvozeno od ›šupat« s významem ›chtivě jíst«). Uvařeným bramborám s omastkem se říkalo ›tlučeňáky« (srov. Bartoš 1906: 445) – byly roztlučeny, lžíci rozklofány – ›klofaný brambory« (smažené či opékané) (srov. Kott 1893: VII, 1293), ›kutaný brambory« (omaštěné) (srov. Kott 1896: 177). Přípravovaly se i ›brambory na kyselo« – vařené brambory s cibulí a bobkovým listem ve smetanové omáčce (omáčka bývala nakyslá, odtud název ›brambory na kyselo«). Vařené brambory ve slupce podávané s máslem, slaninou, tvarohem, mlékem či smetanou, nebo jen tak se solí se ve Středočeském kraji nazývaly ›volupsije« (srov. Bortel 2010: 19). Oblíbené byly i brambory se zelím povětšinou zvané ›kočičí svadba« či ›svarba« (v pokrmu se mísily dvě suroviny – brambory a zelí – proto název ›svadba«, jednalo se o velice běžné suroviny, pokrm nebyl nijak zvlášť vážený stejně jako kočka – přehlížené domácí zvíře, odtud tedy adjektivum ›kočičí«) (srov. Kott 1896: 133). Na Berounsku se bramborám se zelím říkalo ›šlapanec« (srov. Bortel 2010: 18–19).

Brambory sloužily i k přípravě různého podřadného pečiva. Tak známe např. ›drn« – bramborovou buchtu z brambor a mouky. Pro svou tuhost a tvrdost zřejmě pojmenována ›drnem«. Existoval i bramborový koláč pečený na plechu, na Vysočině známý jako ›barches«, bramborový lívanec (srov. Valčáková 1979: 168–169), na Zábřežsku známý jako ›barkus« (srov. Bartoš 1906: 12), nebo hanácký suchý bramborový placek ›barchubel« (srov. s židovským pečivem ›barches«) (srov. Valčáková 1979: 168–169).

Závěr

V rámci našeho bádání jsme zjistili, že v mnoha případech měla na pojmenování nových, pro nás neznámých rostlin, značný vliv němčina, což můžeme demonstrovat na následujících příkladech – starší český výraz pro brambor, dnes pouze nářeční tvar – zemák – vznikl z původního sousloví zemské jablko či zemní jablko, tedy doslovného překladu německého Erdapfl. Stejný případ můžeme sledovat i u dalších nářečních tvarů jako krumpír, krompir či grumbír, které mají svůj základ v německém Grundbirne či Grundapfel. Stejně tak české nářeční kartofel či kantofel, které pochází z německého Kartoffel.

Dozvěděli jsme se, že mnoho staročeských. či starších českých názvů, které se užívaly v 19. století, se dnes objevuje pouze v nářečním a lidovém pojmenování. Jako příklad můžeme uvést např. starší české názvy zemák, zemče, zemské jablko apod.

Dále nám výzkum ukázal, že často docházelo v průběhu vývoje českých názvů zeleniny ke krácení dvouslovných označení, zřejmě z praktických důvodů. Tuto skutečnost dokládá např. český starší výraz zemské jablko, u kterého bylo později vypuštěno substantivum a vznikl jednoslovný název zemák.

Bibliografie

Primární literatura

- Bartoš, F. (1906): *Dialektický slovník moravský*. Praha.
- Bělič, J. (1954): *Dolská nářečí na Moravě*. Praha.
- Bělič, J.; Kamiš, A.; Kučera, K. (1978): *Malý staročeský slovník*. Praha.
- Hodura, J. (1904): *Nářečí litomyšlské: [dialektologie]*. Litomyšl.
- Holub, J.; Kopečný, F. (1952): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha.
- Holub, J.; Lyer, S. (1978): *Stručný etymologický slovník jazyka českého: se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. Praha.
- Jungmann, J. (1835): *Slovník česko-německý*. Díl I., A–J. Praha.
- Jungmann, J. (1839): *Slovník česko-německý*. Díl II., K–O. Praha.
- Jungmann, J. (1839): *Slovník česko-německý*. Díl V., V–Z. Praha.
- Karłowicz, J. et al. (1902): *Słownik języka polskiego*. Svazek 2, H–M. Warszawa.
- Kellner, A. (1949): *Východolašská nářečí*. Díl II. Brno.
- Kosík, V. (1940): »Lidové názvy rostlin«. In: *Naši přírodou: obrázkový čtrnáctideník pro milovníky přírody* (3), s. 819.

- Kott, F. Š. (1878–1893): *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický*. Díl první–sedmý, A–Z. Praha.
- Kott, F. Š. (1896): *Příspěvky k česko-německému slovníku zvláště grammaticko-fraseologickému*. Praha.
- Kubín, J. Š. (1913): *Lidomluva Čechů kladských: příspěvek k české dialektologii*. Praha.
- Lamprecht, A. (1963): *Slovník středoopavského nářečí*. Ostrava.
- Machek, V. (1954): *Česká a slovenská jména rostlin*. Praha.
- Machek, V. (1968): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha.
- Machek, V. (1957): *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha.
- Pacovský, V. (1811): *Knížka kuchařská, aneb, Zřetelná ponaučení, která se rozličné pokrmy jak masité, tak posťj dobře připrawowati, neb strogiti magj: gichžto wyznamenánj, posléz stogicý Registřj okáže*. Kutná Hora.
- Rejzek, J. (2001): *Český etymologický slovník*. Voznice.
- Rettigová, M. D. et al. (1986): *Domácí kuchařka: spolu s ukázkami z beletristického díla a čtením o její osobnosti vychází k 200. výročí autorčina narození*. Praha.
- Rystonová, I. (2007): *Průvodce lidovými názvy rostlin i jiných léčivých přírodnin a jejich produktů*. Praha.
- Svěrák, F. (1941): *Boskovické nářečí*. Brno.
- Svěrák, F. (1957): *Karlovícké nářečí*. Praha.
- Thám, K. I. (1814): *Karl Ignaz Thams neustes ausführliches und vollständiges deutsch-böhmisches synonymisch-phraselogisches Nationallexikon oder Wörterbuch. Zweiter Theil*. Prag.
- Valčáková, P. (1979): »Zelenina a zeleninová jídla v češtině«. In: Lamprecht (eds.): *Miscellanea Brunensia: sborník oddělení historickosrovnávací slovanské jazykovědy*. Brno, s. 163.
- Vážný, V. (1924): »Příspěvky k slovenskému dialektickému slovníku, dialektické mená zemiakov«. In: *Sborník Matice slovenskej pre jazykozpyt, národopis a literárnu históriu* (2), s. 73–77.

Sekundární literatura

- Balhar, J. et al. (2012–2014): *Český jazykový atlas. Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR*, <https://cja.ujc.cas.cz/> (poslední přístup: 12.03.2021).
- Beková, E. et al. (2012–2021): *Akademický slovník současné češtiny. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR*, <http://www.slovníkcestiny.cz/> (poslední přístup: 26.02.2021).
- Beranová, M. (2001): *Tradiční české kuchařky: jak se vařilo před M. D. Rettigovou*. Praha.
- Beranová, M. (2012): *Jídlo a pití v pravěku a ve středověku*. Praha.
- Bortel, R. (2010): »Různorodost strav v Českých zemích ve zkratce«. In: *Prameny a studie* (4), s. 19.
- Bulisová, J. (2010): *Ottova všeobecná encyklopedie ve dvou svazcích*. A–L, M–Ž. Praha.
- Černá, A. et al. (2008–2021): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR*, <http://prirucka.ujc.cas.cz/> (poslední přístup: 05.03.2021).
- Frinta, A. (1956): »Česká jména lužickosrbského původu«. In: *Naše řeč* (39), s. 259.
- Havránek, B. et al. (2011): *Slovník spisovného jazyka českého. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR*, <https://ssjc.ujc.cas.cz/> (poslední přístup: 26.03.2021).
- Hujer, O. et al. (2007–2008): *Příruční slovník jazyka českého. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR*, <https://psjc.ujc.cas.cz/> (poslední přístup: 24.03.2021).
- Jirásek, V. (1958): *Rostliny na našem stole: co vypráví botanik o jedlých rostlinách*. Praha.
- Kawollek, W. (2012): *Zahrada: Ottova encyklopedie*. Translated from German by J. Jindrová. Praha.

- Kloferová, S. et al. (2011–2015): *Slovník nářečí českého jazyka. Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR*, <https://sncj.ujc.cas.cz/> (poslední přístup: 01.04.2019).
- Korandová, M. (1962): »O českých nářečních názvech pro brambory«. In: *Naše řeč* (45), s. 181–192.
- Kutnar, F. (1963): *Malé dějiny brambor*. Havlíčkův Brod.
- Novotný, M. (2005): *Brambury, bamboly a bambochy*, <https://region.rozhlas.cz/brambury-bamboly-a-bambochy-7292219> (poslední přístup: 14.03.2021).
- Petráček, V. et al. (2008–2021): *Akademický slovník cizích slov. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR*, <http://prirucka.ujc.cas.cz/> (poslední přístup: 23.03.2021).
- Skornjakov, S. M. et al. (1988): *Zelená kuchyně*. Translated from Russian by J. Jeník and V. Větvička. Praha.
- Strnadová, D. (2010): »V hlavní roli – brambory«. In: *Prameny a studie* (4), s. 110.
- Troníčková, E. (1985): *Zelenina*. Praha.
- Vykoukal, F. V. (1892): »Ze selské kuchyně«. In: *Český Lid: sborník věnovaný studiu lidu českého v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a na Slovensku* (1), s. 49.

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0>). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.